

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На правах рукопису

Лучик Василь Вікторович

ГІДРОНІМІЯ СЕРЕДНЬОГО ДНІПРО-БУЗЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

Спеціальність 10.02.01 - українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ - 1995

00761559 (X)

Дисертацією є ру
Робота виконана
державного педагогічн

Науковий консультант - доктор філологічних наук,
професор Бевзенко С.П.

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,
професор Карпенко В.О.,
доктор філологічних наук,
професор Матвійчук І.Г.,
доктор філологічних наук,
професор Пещак М.М.

Провідна організація - Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка

Захист відбудеться "12" грудня 1995 р. о 14 год. на
засіданні спеціалізованої ради Д.01.94.01 для захисту дисертації
на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при
Інституті української мови НАН України /252001, Київ-І,
вул. Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
мовознавства ім. О.О.Потебні та Інституту української мови
НАН України.

Автореферат розіслано "9" листопада 1995 р.

Учений секретар спеціалізованої ради
кандидат філологічних наук

Б.М.Ажнюк

Актуальність дослідження. Оними здавна привертала увагу дослідників як одне з найважливіших джерел вивчення різночасових мовних явищ, етнокультурних, міграційних і суспільно-історичних процесів у тому чи іншому регіоні. Особливих здобутків світова й слов'янська ономастика досягла в середині й кінці ХХ ст., заявивши про себе як про важливу й перспективну галузь науки.

Чільне місце серед географічних назв займають гідроніми, які визнаються найдавнішим і відносно стабільним шаром у лексиці будь-якої мови. В українському мовознавстві з проблем гідронімії вийшла ціла низка монографічних досліджень, у яких аналізуються назви водних об'єктів різних ареалів: Полтавщини, Запоріжжя й Херсонщини /О.С.Стрижак/, басейну Сіверського Дінця /І.В.Муромцев/, басейну Нижньої Десни /А.П.Корепанова/, Буковини /Д.О.Карпенко/, Інгуло-Бузького басейну й Східного Поділля /Л.Т.Масенко/, Східної України /Б.С.Отін/, Нижньої Наддніпрянщини /Д.О.Карпенко та ін./, басейну Росі /І.М.Железняк/, Нижньої Правобережної Наддніпрянщини /О.П.Карпенко/ басейну Стиру /В.П.Шульгац/. Походження назв річок Правобережної України в їхньому зв'язку з етнічними процесами присвячена фундаментальна праця російського вченого О.М.Трубачова. Проблеми регіональної й загальноукраїнської гідронімії розглядаються в колективних спеціальних виданнях "Питання гідроніміки" /1971/, "Гідронімія України в її мовних і міждіалектних зв'язках" /1981/ та ін. Помітне відбиття знайшли вони й у численних топонімічних та загальноономастичних збірниках і монографіях. Однак значний доробок не вичерпує всього комплексу актуальних питань гідроніміки, а лише чіткіше окреслює ті з них, які потребують подальшого вивчення.

Одним із центральних у гідроніміці є питання про формування

Й розвиток назв водних об'єктів у різних ареалах України у зв'язку з іншими розрядами ономастичної лексики й позамовними факторами, без чого неможливе об'єктивне відтворення етномовних процесів у тому чи іншому краю, а відтак і загальної картини етно- та глотогенезу слов'ян. Розв'язання цієї проблеми вимагає виявлення й аналізу основних хронологічних зрізів гідронімів та з'ясування етимології кожної з досліджуваних назв. Такий аспект вивчення онімів мало розроблений в українському мовознавстві, хоч цілком очевидно, що він заслуговує на особливу увагу і є одним з найперспективніших у гідроніміці.

До ареалів, гідронімікон яких зібраний і досліджений лише частково, належить Середнє Дніпро-Бузьке межиріччя, межі якого умовно окреслюються: на півночі - басейном Тясмину, Великої Висі, Тікичу та Ятрані; на півдні - гирлом Синиці, Синюхи й р. Омельник у Верхньодніпровському районі Дніпропетровської області, затоками рр. Велика Корабельна, Гнилий Яланець, Мертво-від, Громокиля, Висунь; на сході й на заході - відповідно межами Дніпра й Південного Бугу. В адміністративно-територіальному плані - це головним чином сучасна Кіровоградщина /з залученням незначної частини Гайворонського району на правому березі Південного Бугу/, а також Правобережна Полтавщина, контактні з Кіровоградською областю терени Південної Черкащини, Північної Миколаївщини й Верхньодніпровського району Дніпропетровщини. Вибіркові назви річок і балок досліджуваного ареалу розглядалися І.М. Железняк, Л.Т. Масенко, О.П. Карпенко та ін. Однак у збиранні й вивченні гідронімії окресленого ареалу залишаються ще значні прогалини, пов'язані головним чином зі значною частиною раніше не виявлених назв /здебільшого мікрогідронімів/, а відтак і з неможливістю проведення системного дослідження.

Особливість обраного регіону полягає в тому, що він лежить на межі двох умовно виділених етнокультурних зон: 1/ зони споконвічного й постійного проживання слов'ян /північні рубежі регіону/; 2/ зони відносно безперервного заселення слов'янами й активних міграційних процесів від найдавніших часів і до сучасності /основна частина регіону, яка виступає складовою так званого "дикого поля" або "степового коридору"/. У зв'язку з цим гідроніми досліджуваного ареалу виявляються свідками зародження та історичного розвитку слов'янства й багаторазових масових пересувань, які, на думку М.С. Грушевського, мали дуже важливе значення для сформування українського національного типу й мови.

Актуальність теми визначається також значенням й обсягом лінгвістичної інформації, яку несуть у собі гідроніми і яка нерідко втрачена в системі інших розрядів слів. Етимологізування назв водних об'єктів дозволяє виявити роль і місце різночасових слов'янських і неслов'янських мовних елементів у процесі формування ономастичної лексики досліджуваного ареалу. Поглиблене вивчення й комплексне висвітлення обраної теми набуває особливого значення в сучасних умовах, коли помітно підвищився суспільний інтерес до питань етно- й глотогенезу слов'ян /і українців зокрема/ і коли з цього приводу збільшився потік науково неспроможних аматорських тверджень.

Теоретичною основою роботи стали положення: про мову як систему, яка постійно й послідовно розвивається; про наступність розвитку праслов'янської мови з індоєвропейських діалектів, а української - з південного масиву давньосхіднослов'янських діалектів, що розвинулися з праслов'янської мови; про нереальність існування чистослов'янської гідронімної системи в межах

будь-якого значущого ареалу.

Метод роботи є дослідження процесу формування й розвитку гідронімії Середнього Дніпро-Бузького межиріччя в її зв'язку з етносоціальними змінами від найдавніших часів і до сучасності.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних завдань:

1/ виявити давні індоєвропейські релікти й рефлекси, охарактеризувати умови й мотиви їхнього виникнення, а також специфіку функціонування в слов'янському мовному середовищі;

2/ зв'язувати склад праслов'янських, давньосхіднослов'янських і давньоукраїнських гідронімних основ, відтворити їхню внутрішню форму, установити архаїчні й живі мовні явища в структурі таких основ;

3/ проаналізувати особливості формування неіндоєвропейських /тюркських/ за походженням назв, основні наслідки слов'яно-тюркської та іншої міжмовної взаємодії на гідронімному рівні;

4/ визначити продуктивність принципів, мотивів і способів номінації водних об'єктів, а також ресурсів і засобів словотвору гідронімів різного походження, виявити специфічні для назв досліджуваного ареалу мовні ознаки;

5/ описати процес формування й основні закономірності розвитку гідронімії пізнього походження в умовах національно-державних утворень і активних суспільно-історичних змін;

6/ охарактеризувати гідроніми й мікрогідроніми у зв'язку з їхнім функціонуванням у різних екстралінгвальних умовах.

Новизна дослідження полягає в системному аналізі всіх зафіксованих гідронімів і мікрогідронімів Середнього Дніпро-Бузького межиріччя, більша частина яких уводиться в науковий обіг уперше. З позицій стратиграфічного методу простежується процес

послідовного формування назв водних об'єктів у досліджуваному ареалі від часів індоєвропейської єдності й до сучасності. Ви-
являються архаїчні, продуктивні й специфічні мовні явища в стру-
ктурі гідронімів. Лінгвістичний аналіз гідронімів проводиться з
позицій діяхронно-синхронного підходу з урахуванням суспільно-
історичних змін і місцевих етнокультурних процесів.

Методи дослідження використовуються залежно від конкретних
завдань у роботі. Стратиграфічний метод пронизує всю роботу як
база, що дозволяє аналізувати мовні факти і явища у відносній
послідовності. Порівняльно-історичний і зіставно-історичний ме-
тоди домінують при реконструкції внутрішньої форми й вихідної
структури гідронімів з непохідними чи етимологічно затемненими
основами. В окремих випадках застосовується типологічний метод,
який шляхом зіставлення виявлених реконструкцій з відповідними
одницями інших мов у рамках спільної прасистеми дозволяє вста-
новити ступінь їхньої достовірності. За допомогою ареального
методу виявляються властиві для тієї чи іншої місцевості основи,
форманти, моделі, семасіологічні, фонетичні та інші мовні яви-
ща, у зв'язку з чим нерідко пояснюються сумнівні чи нетипові для
досліджуваного ареалу факти. Описовий метод використовується
здебільшого при залученні екстралінгвальних даних і при розгля-
ді назв водних об'єктів пізнього походження з етимологічно про-
зорю структурою.

З власне лінгвістичних методів найефективнішими для досяг-
нення поставленої мети виявляються етимологічний аналіз з широ-
ким застосуванням прийомів гніздового пояснення гідронімів і
словотвірний аналіз.

Завдання дослідження інколи вимагають поєднання різних ме-
тодів чи прийомів, у зв'язку з чим в окремих частинах роботи

можливе їхнє переплетіння.

Домінуючий у дослідженні стратиграфічний підхід вимагає до-тримання хронологічної послідовності у викладі матеріалу. Однак, зберігаючи хронологічний принцип як провідний, у роботі допускаються окремі відступи з метою збереження генетичної цілісності. До того ж у визначенні належності гідронімів до певного хронологічного шару неминучі окремі об'єктивно зумовлені неточності. Йдеться про те, що в мовознавстві не існує надійних критеріїв щодо встановлення віку географічних назв /особливо історично не засвідчених/, бо вони можуть мати різночасові за походженням основи й форманти, які могли використовуватися в ономастичному словотворі як у період свого зародження або найвищої продуктивності, так і значно пізніше, пройшовши етап тривалого функціонування в структурі апелятивів. Так само не завжди ефективними виявляються критерії визначення мовної належності тієї чи іншої назви, особливо коли на рівні основ спостерігається мішова омонімія.

Відомо, що власні імена в будь-якій мові становлять специфічну групу слів, які суттєво відрізняються від апелятивної лексики. Ця відмінність зумовлюється, насамперед, відсутністю семантики в онімів, в системі яких домінує номінативно-індивідуалізуюча функція. У зв'язку з цим характеристика семантичних ознак чи процесів у роботі стосується лише гідронімних основ у їхньому зв'язку з твірними апелятивами, навіть якщо йдеться про семантичні особливості гідронімів. Саме на рівні основ можливе зв'язування семантичних зв'язків досліджуваних назв і їхньої внутрішньої форми.

Під внутрішньою формою гідроніма розуміється та первинна семантика його основи, яка на момент номінації водного об'єкта

відбивала його мотивуючу ознаку. Інколи для з'ясування внутрішньої форми гідрооснови доводиться вдаватися до етимологізування твірного апелятива, що виходить за межі власне ономастичного дослідження. Такі поодинокі відступи спостерігаються лише в тих випадках, коли залишається нез'ясованою або сумнівною етимологія твірного апелятива, а відтак ознака водного об'єкта, яка відбилася у внутрішній формі гідроніма, виявляється незвідомою. У зв'язку з цим доречно визначити таку ознаку й мовні засоби її вираження виявляється не завжди можливим, особливо коли це стосується давніх назв з поліфункціональними мовними одиницями в їхній структурі.

Матеріал дослідження становлять назви протічних і непротічних вод Середнього Дніпро-Бузького межириччя в загальній кількості близько 3000 одиниць. Джерелами послужили: матеріали місцевих експедицій по збиранню ономастичної лексики, проведених у населених пунктах Кіровоградської області з 1985 по 1991 рр.; результати письмового анкетування, проведеного з 1986 по 1992 рр. серед місцевих жителів Кіровоградщини за зразком анкети ономастичної, укладеної в Інституті української мови НАН України; "Словник гідронімів України"; географічні й військово-топографічні карти, атласи і т.ін., які зберігаються в залі картографії ЦНБ НАН України, в Російському військово-історичному архіві /м. Москва/; "Топографическая карта: Кіровоградская область" /1992/, видана Міністерством оборони України для широкого користування; "Географічна енциклопедія України"; картотека відділу ономастики Інституту української мови НАН України. З метою зіставлення досліджуваного матеріалу з гідронімами інших ареалів і мов залучалися дані "Словника східнослов'янських водних назв", укладеного М. Фасмером, "Географічного словника

Королівства Польського та інших слов'янських країв", інших видань слов'янських і неслов'янських назв водних об'єктів.

Для поповнення відсутніх свідчень, перевірки й уточнення окремих фактів проводилися додаткові опитування на місцях шляхом повторного розсилання анкет, у зв'язку з чим окремі гідроніми мають кілька джерел і притаманні для місцевого мовлення варіанти запису чи вимови. Однак існує незначна група сумнівних назв, реальність і правильність запису яких до початку дослідження так і не вдалося підтвердити. Частина з них взята з географічних карт, для яких властиві неточні записи. Такі гідроніми дростить обережно залучалися до наукового аналізу й отриманих висновків, але зовсім не зважати на них не завжди виявляється можливим.

З технічних причин /проблеми транспорту, пошти, експедиційного забезпечення і т.ін./ список досліджуваних назв не може вважатися вичерпним, але на сьогоднішній день - це найбільш повно зібраний фактичний матеріал обраного ареалу. Варто зважати й на те, що деякі назви /особливо взяті з карт/ вже не вживаються в живому мовленні або ж не позначають водних об'єктів у зв'язку зі зникненням останніх чи зміною їхніх фізико-географічних властивостей /пересиханням, злиттям з іншими об'єктами, зруйнуванням і т.ін./. Але тривалий чи нетривалий час вони функціонували як гідроніми, тому й розглядаються в проведеному дослідженні.

Специфічність матеріалу дослідження полягає ще й у тому, що він фіксується, головним чином, пізніми джерелами /період повторного масового заселення країв слов'янами у XVII-XX ст./ і, за незначними винятками, не знаходить надійного підтвердження в історичних пам'ятках чи архівних джерелах, що ускладнює виявлення

хронологічних зрізів і різномовних нашарувань у гідронімії досліджуваного ареалу.

Список гідронімів, які аналізуються, наводиться в додатку до роботи. Інші назви, які безпосередньо не досліджуються, але враховуються при підготовці окремих висновків і узагальнень, подаються в "Словнику мікрогідронімів України" /розділ "Кіровоградська область", зібраний і укладений В. В. Лучиком і Т. І. Поляруш/ або ж готується до видання в додатку до "Словника гідронімів України".

Теоретичне й практичне значення виконаної роботи полягає в тому, що висновки про походження й функціонування гідронімів Середнього Дніпро-Бузького межиріччя стануть певним внеском у розробку загальнотеоретичних положень про закономірності формування ономастичної лексики в умовах етнокультурних контактів і суспільно-історичних змін. Проведене на українському мовному ґрунті дисертаційне дослідження збагатить національну науку новими свідченнями про походження й розвиток мови автохтонного /українського/ населення. Виявлені архаїчні й продуктивні явища в назвах водних об'єктів доповнять уявлення про характер і природу окремих семасіологічних, фонетичних, словотвірних та граматичних процесів у системі гідронімів і споріднених апалативів. У комплексі з археологічними та історико-етнографічними даними отримані результати допоможуть чіткіше відтворити картину заселення краю.

Матеріали й результати дослідження можуть бути використані: 1/ для подальшого вивчення актуальних проблем ономастики й етимології; 2/ для розв'язування окремих питань етно- й глотогенезу слов'ян; 3/ при укладанні чи доповненні словників в гідронімії або інших видань з топонімії України; 4/ у навчально-виховній

роботі зі студентами, учнями, слухачами курсів в підвищення кваліфікації і т.ін. під час різних видів занять з конкретних мов, порівняльного й загального мовознавства, а також для нефілологічних спеціальностей /географів, істориків, краєзнавців, етнографів та ін./; 5/ у науково-дослідній і науково-пошуковій роботі з аспірантами, студентами, різними категоріями учнів.

На захист виносяться такі положення:

1. Гідронімна система Середнього Дніпро-Бузького межиріччя формувалася відносно безперервно від часів індоєвропейської єдності до сучасності під безпосереднім впливом місцевих географічних, етнокультурних і суспільно-історичних умов;

2. Основу гідронімікону досліджуваного ареалу становлять назви водних об'єктів слов'янського походження, які після розпаду індоєвропейської етномовної спільності, як правило, домінували в місцевому мовленні;

3. Наслідком міграційних процесів і міжетнічної взаємодії виступають іншомовні й гібридні гідроніми, які органічно вписалися в систему досліджуваних назв, повністю або частково слов'янізувавшись;

4. Разом з живими й продуктивними мовними явищами назви водних об'єктів зберігають архаїчні елементи, які нерідко втрачені або не піддаються реконструкції в апелятивній лексиці;

5. Утворюючи єдину систему, гідроніми й мікрогідроніми досліджуваного ареалу характеризуються специфічними рисами хронологічного, семасіологічного, структурно-граматичного й функціонального планів.

Апробація дослідження. Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри української мови Українського державного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова й на засіданні відділу

ономастики Інституту української мови НАН України. Основні положення роботи відбиті в наукових доповідях на вузівських конференціях Кіровоградського педінституту /1988-1992/, Українського педуніверситету /1993-1995/, на обласних і регіональних конференціях /Кіровоград, 1988; Київ, 1991; Івано-Франківськ, 1994/, на республіканських конференціях /Одеса, 1990; Рівне, 1991; Полтава, 1991; Тернопіль, 1993; Вінниця, 1994; Львів, 1994; Київ, 1994; Мелітополь, 1994; Чернівці, 1994; Чернігів, 1995; Івано-Франківськ, 1995/, на республіканських ономастичних семінарах /Київ, 1994, 1995/, на міжвузівських конференціях /Кіровоград, 1991, 1993; Харків-Сочі, 1992/, на Всесоюзній конференції /Ужгород, 1991/, на міжнародних конференціях /Івано-Франківськ, 1993; Київ, 1994; Донецьк, 1994; Литва, 1994, 1995/. З досліджуваної проблеми опубліковано 30 наукових праць загальним обсягом близько 11 друкованих аркушів.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел і літератури, списку умовних скорочень назв мов і діалектів, списку інших умовних скорочень, покажчика слів і основ.

У вступі обґрунтовується вибір теми та її актуальність, визначається мета, завдання, теоретична основа, матеріал, джерела й методи дослідження, аргументуються новизна, теоретичне й практичне значення, формулюються основні положення, які виносяться на захист.

У першому розділі "Протослов'янські і слов'янські назви" аналізується процес формування слов'янського гідронімного простору від індоєвропейського /протослов'янського/ періоду до сучасного його стану в українській мові, у зв'язку з чим видля-

ються такі основні хронологічні групи: протослов'янські, праслов'янські, східнослов'янські й давні українські назви та українські назви пізнього походження.

Прийняте в роботі положення про безпосередню наступність праслов'ян з давніх індоєвропейських /протослов'янських/ племен робить закономірною постановку питання про найдавніші індоєвропейські сліди в гідронімії досліджуваного ареалу. Пошуки таких сліди в дають хоч нечисленні, але позитивні результати. Є підстави вважати, що внаслідок надзвичайно давніх /дослов'янських/ міжплемінних контактів і міграційних процесів населення Середнього Дніпро-Бузького межиріччя прилучалося до формування наддіалектного центральноєвропейського /індоєвропейського/ гідронімного шару. Одним з таких прикладів є основа назви р. Уманка л. Ятрані п. Синюхи л. Пд. Бугу.

З формального погляду гідронім Уманка являє собою власне українське утворення на -ка від назви м. Умань, через яке протікає річка. Однак формант -ка в структурі гідроніма з'явився відносно недавно, очевидно, як засіб протиставлення тотожних назв контактних об'єктів /пор. у басейні річки хоронім Умаі і реставровану О.М. Трубачовим форму гідроніма Умань/. Одночасно він міг виконувати релятивну функцію або ж указувати на незначні розміри річки. Додамо, що розподібнення тотожних географічних назв контактних об'єктів за допомогою тих чи інших засобів - об'єктивно зумовлене й поширене явище в слов'янському ономастиконі.

Сумніви щодо первинності гідроніма й архаїчності його основи знімаються при зіставленні зафіксованих у різні часи варіантів, серед яких вихідним виступає Ума, а також при врахуванні зафіксованого ще в 1000 р. германського гідроніма ommana, суча-

сне *Ашману* л. Лана, основа якого вважається тотожною зі слов'янським Умань. У зв'язку з цим форми *Uma* й Умань розглядаються як різночасові чи різнодіалектні рефлексії однієї гідронімної моделі з індоєвропейським за походженням суфіксом **-ma/*-man/*-min/*-men-*, варіанти якого активно чергувалися в праслов'янській мові. Внутрішня форма назви *Uma* /Умань/ визначається семантикою вихідного і.-с. **au-/*ad-* "далекий; віддалення; віддалятися геть, зникати й т.ін.". Приєднаний до цієї твірної основи формант **-ma/*-mana* виконував атрибутивну функцію, вказуючи на таку ознаку, як "віддалена, далека /річка/".

Основа **au-* практично в усіх індоєвропейських мовах втратила здатність виступати повнозначним словом і перейшла в розряд прикметників або ж використовується у функції префікса. Тому гідронім *Uma* слід визнати утворенням праслов'янського періоду, коли твірна основа **au-* ще зберігала самостійне лексичне значення й здатна була взаємодіяти з продуктивним індоєвропейським суфіксом **-ma/*-mana*. І лише згодом і.-с. **au-* в слов'янському мовному середовищі закономірно трансформувалася в монофтонг **u-*, який і відбився в основі досліджуваного гідроніма.

Ядро гідронімної системи Середнього Дніпро-Бузького межиріччя становлять назви слов'янського походження, які, як правило, домінували в місцевому мовленні в усі основні періоди етнокультурного й суспільно-історичного розвитку крає. Більша частина праслов'янських гідронімів утворилася від індоєвропейських за походженням основ семантичним способом або за допомогою індоєвропейських чи власне праслов'янських формантів.

Перехід від індоєвропейської спільності до окремих етномовних утворень був поступовим і тривалим. У зв'язку з цим провести чітку межу між протослов'янським і ранньопраслов'янським

станом у гідронімії неможливо. Проникаючи в праслов"янську мову, індревропейські елементи поступово слов"янізувалися, забезпечуючи тим самим наступність у переході від попереднього стану гідронімної системи до нового. До ранньопраслов"янських назв з твірними індревропейськими мовними елементами належать гідроніми Тясмин, Санота, Сроса.

Назва р. Тясмин п. Дніпра фіксується писемними джерелами з XII ст. і за час свого функціонування розвинула кілька десятків структурно-фонетичних варіантів, які об"єднуються навколо трьох основних форм: Тесмень /Тясмень/, Тясмена /Тясмина/, Тясма /Тисма/. Ця назва належить до того ж словотвірного типу, що й гідронім Умань, і етимологізується як утворення від зниклого апелювати *тесмень "порубіжжя, межа" з архаїчним суфіксом *-men'/*-ma-. Її коренева частина *tes-/*tęs- сягає і.-в. *tek'/*tenk', репрезентованого в таких утвореннях, як д.-р. тесати, тесъ "зарубка на деревах для позначення межі", укр. діал. тасьма "межа між посівами на полі" та ін.

Назва стр. Сросá в бас. р. Синиця л. Пд. Бугу належить до тих утворень, які не мають повних відповідників в українській та слов"янській гідронімії. Невідомі тотожні за структурою назви й у гідронімії інших європейських країн, але утворення з імовірно спорідненою основою Рос- досить поширені в європейській гідронімії, зокрема в українській. Не вдаючись до аналізу історії цього питання, яке вирішувалося в не завжди виправданому зв"язку з етнімом русь, зазначимо, що найаргументованішу етимологію основи Рос- та похідних від неї запропонувала Г.М. Желзняк, яка переконливо виводить її від псл. *ros- "вода, волога" у зв"язку з і.-в. *rōs-/*rōs- "текти; витікати; литися".

З погляду на словотвірну структуру гідронім Сроса в. очеви-

дно, ранньопраслов'янським утворенням. Такий хронологічний висновок випливає зі значення й синтагматичних властивостей праслов'янського префікса *ъ-, який приєднувався як до дієслівних, так і до іменних основ. У досліджуваній назві С- виступає архаїчним формантом /якщо це не рефлекс s-mobile/, функцію якого можна визначити відповідно до основного значення цього префікса у відіменних похідних: "той, що сусідить, знаходиться поруч; той, що стосується чого-небудь". Пор. у зв'язку з цим рос. діал. сполье "стик, суміжність полів", спосуда "посуд", укр. скін "кінець, межа", д.-р. сьрокъ і ст.-укр. срокъ від *рокъ "термін" та ін. У такому разі префіксальне С- на час виникнення назви Сроса вказувало на причетність струмка до географічного об'єкта, названого апелятивом *rosa "вода, волога". Цей процес найімовірнішим був у період продуктивності праслов'янської моделі **ъ- + іменна основа".

Назва б. Санота в бас. Дніпра має у своїй структурі малорегулярну основу *San-, яка, за свідченнями дослідників, закріпилася в гідронімії різних слов'янських і неслов'янських мов. Найзагальніші спостереження над особливостями твірних морфем, що входять до структури цього гідроніма, дають підстави реконструювати його як ранньопраслов'янську форму *Sanota, утворену від *zan- "рідкий; такий, що тече" за допомогою *-ota в локальному /гідронімому/ значенні. У зв'язку з цим внутрішню форму досліджуваної назви можна визначити як "балка з протічною водою". Очевидно, на момент номінації географічного об'єкта ця ознака вирізняла його з-поміж інших /насамперед, сухих/ балок.

Розглянутими назвами не вичерпується список праслов'янських гідронімів, у структурі яких закріпилися індоєвропейські елементи. Більша частина похідних з такими одиницями внаслідок

повної слов"янізації втратила явно виражені індоєвропейські ознаки і зв"язки. Такі назви сформувалися головним чином у пізньопраслов"янський період і утворюють значно численнішу групу: Буки, Вись, Муха, Тікич, Чумата, Чута та ін.

Характерною особливістю практично всіх праслов"янських за походженням гідронімів виступає наявність у їхній структурі чи в семантиці основ архаїчних елементів і явищ. Такі елементи чи явища реконструюються на різних мовних рівнях: на лексико-семантичному /пор. назву стр. Муха з архаїчною семантикою псл. *muh- "пліснява; мох, болото"/; на структурно-морфологічному /пор. основу гідроніма Лінинка, в якій морфемний перерозклад: *lin-/*lɛn- < *lingti/*lɛngti < *liti/*ljati "лити, лляти" й наступне ризднання суфікса *-in- з конкретизуючим географічним значенням; -ка - демінутивний формант пізнішого нашарування/; на словотвірному /пор. згадувану назву стр. Сроса, утворену за архаїчною моделлю "С- + іменник у називному відмінку"/; на фонетичному /пор. назву р. Чута, утворену в псл. гнізді *čuti "відчувати, помічати, пізнавати і т.ін. з характерним чергуванням і.-с. *k- з псл. *č- перед голосним переднього ряду у вихідному *keutos/*kautos "уважний, обережний", "гострий" і т.ін./.

Реконструкція подібних явищ передбачає ретроспективне занурення в ті екстралінгвальні умови й мовленнєве середовище, в яких відбувалося формування гідронімів і твірних афелятивів. У зв"язку з цим важливо з-поміж полісемічних і поліфункціональних засобів виявити саме ті, які були задіяні на момент номінації того чи іншого водного об"єкта. Це досить складне й не завжди посилене завдання, але навіть часткове його розв"язання наближає до істини й виправдовує зроблені спроби.

За принципами номінації чільне місце серед праслов"янських

гідронімів займають ті, які мають "водну" семантику твірних основ у різних її виявах /пор. етимологію назв Буки, Вись, Висунь, Літинка, Лев-Балка, Муха, Санота, Сроса та ін./ . Однак відоме положення про те, що чим давніша назва водного об'єкта, тим більша ймовірність відбиття нею таких ознак, як "вода", "річка", "болото" тощо, справедливе лише до певної міри, бо й у найдавніші часи мотивуючими досить часто виступали інші актуальні властивості об'єкта чи навколишньої місцевості: рельєфно-просторові /Товмач, Турло, Чумата, Гоздохи/, кольорові /Синиця, Рудка/, чуттєво сприймані /Чутя/, наявність тварин, яким поклонялися /Турія/ та ін. Продуктивною для протослов'янських і праслов'янських гідронімів досліджуваного ареалу виявилася також номінація водних об'єктів за вказівкою на їхню віддаленість, межовий характер: Уманка, Тясмин. Зроблене припущення про внутрішню форму останніх назв підтверджується з погляду на основні напрямки міграції індоєвропейських та ранньопраслов'янських племен з Центральної Європи й басейну Дунаю до меж Середнього Дніпра. У зв'язку з цим можна припустити, що р. Уманка /Uma/ і р. Тясмин утворювали на момент їхньої номінації ту умовну лінію, за якою для прото- чи праслов'ян розпочиналися землі інших індоєвропейських етносів. Такий стан речей визначається, до певної міри, природними умовами: на південь від басейну рр. Уманка й Тясмин брала початок степова зона, яка визначала інший характер матеріального виробництва, побуту, суспільних стосунків і духовної культури, ніж у населення лісового та лісостепового ландшафту /пор. ще етимологію етноніма анти "пограничні жителі", що функціонував у досліджуваному ареалі й називав південно-східних слов'ян пенькі вської культури VI-VIII ст./.

Згадані екстралінгвальні фактори могли вплинути й на форму-

вання досі етимологічно не з'ясованої назви р. Тікич, яка природно вписується в умовну лінію між Уманкою і Тясмином. Є всі підстави вбачати і в гідронімі Тікич "рубіжну, межову" мотивацію в псл. гнізді *tykati "встромляти, втикати, зачіпати, торкатися і т.ін.", у зв'язку з чим річка отримала назву за ознакою "вибиті чи штучно створені ями, які служили межовими знаками на лузі". Пор., очевидно, споріднені укр. тіка "тичина, віха", діал. тічка, тічка "очищена від пагонів до вершини і загострена на товщому кінці гілка затикати в землю", префіксальний болгарський географічний термін потка "ямка, яка служить межовим знаком дуга" та ін.

Східнослов'янські й давні українські назви успадкували від праслов'янської мови найпродуктивніші принципи й способи номінації, а також значну частину основ та словотвірних засобів. Однак у їхній системі з'являються й нові явища та елементи. Зокрема активізується образна номінація з використанням язичницьких, християнських та інших мотивів /пор. назви Богородиця, Богова Ступня, Чортова Ущелина, Живун, Мертвовід та ін./, збільшується питома вага суфіксальних і префіксально-суфіксальних утворень.

Як і прото- чи праслов'янські гідроніми, східнослов'янські й давні українські назви разом з живими мовними явищами зберігають архаїчні ознаки, які нерідко втрачені або не піддаються реконструкції в апелюванні лексиці. Так, східнослов'янська за структурно-фонетичними й ареальними ознаками назва б. Корован п. Сутоклії п. Інгулу л. Пд. Бугу зберігає сліди пра-, а, можливо, й дослов'янської семантики ад'єктивної основи *korv- "рогата". Очевидно, рефлексом утраченого прикметника *помочний, утвореного від укр. діал. пóмок "скріплені між собою в'язки

горсток конопель, прикладених дерном і занурених у воду річки чи ставка для вимокання", "рід конопель, вимочуваних у воді", виступає назва р. Помічна /пор. перші фіксації гідроніма у формі Помочная, Помочна/. Назвено, на базі архаїчного географічного терміна *омельник "гай /звичайно на побережжі чи в плавнях річки/, вражений омелю", який реконструюється на підставі досить надійних мовних та позамовних фактів, сформувався гідронім Омельник та численні похідні від нього. Однак значно більше в системі східнослов'янських і давніх українських назв таких ознак, які зберігаються й активно використовуються в сучасній гідронімній номінації: рр. Верблужка, Вошова, Мазниця, об. Злодійка, Хрестовиця та ін.

Пізноукраїнські назви, що виникли головним чином з ХУІ до ХХ ст., - це, як правило, мікрогідроніми, переважно більшість яких становлять утворення з похідними основами. Їхня мотивація відбувалася як традиційно актуальними ознаками, так і раніш малоактивними чи непродуктивними в гідронімній номінації властивостями. До останніх належить вказівка на причетність водних об'єктів до тих чи інших рослин, до населених пунктів або їхніх частин, до окремих жителів чи власників, військовослужбовців та виробників певних товарів, до військово-адміністративних формувань і адміністративно-господарських організацій тощо. Актуалізація таких мотиваторів зумовлена відповідними суспільно-політичними змінами /існуванням феодально-кріпосницьких відносин і зародженням та розвитком спочатку приватно-капіталістичної, а згодом державної і державно-кооперативної власності/, які часто забезпечувалися або супроводжувалися воєнно-колонізаційними діями. У радянський період від держонімні мікрогідроніми поповнилися похідними від назв колгоспів, радгоспів, бригад і т.ін.

/нерідко меморіально-ідеологізованих/, а також від абриватурних утвореннями /стави Бам, Бамівський, Етемес/. Формуються в місцевому мовленні і група конотативних мікрогідронімів; які розвиваються шляхом трансонімізації загальної домих географічних назв /стави Байкал, Шанхай/.

Лінгвальним наслідком згаданих вище процесів стало в досліджуваній гідронімії домінування мікрогідронімів з відносними або посесивними за функцією суфіксами -ськ-, -ів/-ов-, -ав/-ар-, -ин-, -і-, -к- та їхніх варіантів, а також активізація назв у формі прикметників, родового належності, назв-орієнтирів, демінутивних та численних "антонімічних" утворень з найрізноманітнішими засобами вираження протилежних значень. Крім цього, у творенні мікрогідронімів активно використовуються числівникові основи як наслідок актуальності кількісної ознаки об'єктів у нові часи, фіксуються назви з основами дієслів наказового способу й одна відзайменникова назва. Таким чином, пізньо/країнські утворення /на відміну від здебільшого морфологізованих давніх назв/ формально представлені всіма іменними частинами мови: іменниками /б. Чабанка/, прикметниками /став Маленький/, так званими порядковими числівниками /став Третій/, займенниками /став Наш/, дієслівними формами /б. Недай-вода/, а також родовим належності /став Магана/, різними прийменниково-іменними та іншими описовими конструкціями /крин. На Перепелівці, став Нагульний Номер Один/. Специфічним для мікрогідронімів є і те, що основною формою їхнього вираження виступає прикметникова /пор., напр., бол. Безіменне з "нульовим" принципом номінації/.

До специфічних особливостей українських назв досліджуваного ареалу, як і порубіжних південно-східних ареалів, належить висока продуктивність гідронімів з суфіксами -ват/-ват- /діал.

-оват-/, -еват- у значенні "наявність, неповнота вияву якості, кількісна обмеженість і т.ін.", природа яких пояснюється не тільки відносно пізнім остаточним засвоєнням слів"янами Південної України, але й специфікою місцевого ландшафту. Перехід від насиченої різними деревами, рельєфними утвореннями лісостепової зони до обмеженого щодо цього степового ландшафту вимагав адекватного відбиття такої ознаки місцевості мовними засобами. Найпридатнішими для виконання подібної функції в топонімії й номінації степової України виявилися /з-поміж інших/ суфікси -уват-/-юват-, -еват- чи похідні форманти -уватка/-юватка, -еватка. Це одним із специфічних явищ досліджуваного й порубіжних ареалів виступає номінація географічних об'єктів за допомогою субстантивованих дієслів наказового способу або суфіксальних похідних від них /р. Надивайка/. Наймасовішого характеру такий спосіб номінації зазнав в антропонімії запорізького козацтва, державно-громадський устрій якого /Запорізька Січ/ охоплював і Середнє Дніпро-Бузьке межиріччя.

Особливе місце серед твірних афелативів займають географічні терміни, які від найдавніших часів надзвичайно продуктивно утворювали й продовжують утворювати численні гідроніми як морфологічним /здебільшого суфіксальним/, так і семантичним /шляхом онімізації/ способами. Це єдина група афелативів, здатних практично без обмежень утворювати географічні назви семантичним способом. У зв'язку з семантичним словотвором гідроніми вникають істотні труднощі щодо їхньої хронологізації, бо надійних власне лінгвістичних критеріїв визначення часу переходу географічного терміна в онім не існує. Тому вивчення процесу формування подібних гідронімів, особливо назв з непохідною основою, зводиться практично до з'ясування внутрішньої форми й структурно-

фонетичних особливостей твірних географічних термінів. Так, наприклад, назва бол. Блоква в бас. р. Сухий Ташлик л. Синьих л. Пд. Бугу виникла семантичним способом від географічного терміна блокв́а /блукв́а/ "низовина /в загальному значенні/", "низовина, що поросла травом; пасовище", блúква "низина, переважно біля річки, де пасеться скотина", "місце для пасовища, вигін", етимологія якого залишається остаточно не з'ясованою в науковій літературі, а відтак і вихідна мотивуюча ознака основи в структурі гелоніма залишається невідомою. У зв'язку з цим довелося провести етимологічний аналіз твірного апелятива, походження якого зводиться до псл. гнізда *blǫk- "блукати" /пор. ще в українській мові споріднений географічний термін блук "пасовище, вигін" та ін. Отже, звернення до етимології географічного терміна робить зрозумілою внутрішню форму основи гелоніма Блоква, яка сформувалася за ознакою "місце в низині /звичайно біля річки/, де блукала худоба в пошуках корму; пасовище, вигін".

Аналогічного пояснення вимагала назва оз. Кабіця, похідна від апелятива кабіця "відкрита літня кухня /піч/ у дворі або садку", "яма, де вміщують казан, під яким розкладають вогнище для варіння, топлення чого-небудь". Поширене в науковій літературі тлумачення цього апелятива як похідного від турецьких основ kab(a) + ig, тобто "великий кіл", крім структурно-фонетичних, викликає певні семантико-номінативні застереження. При такій етимології випадає з семантичної структури апелятива кабіця усталене географічне значення "яма на дорозі; яма, наповнена водою", яке і відбиває мотивуючу ознаку водного об'єкта. І тільки додатковий етимологічний аналіз дозволяє дійти висновку про утворення твірного апелятива за допомогою демінутивного форманта -иця від іменної основи *kob-/ *kab- у псл. гнізді *(s)kob-/

*(с)каб- "щось зігнуто, гак і т.ін." /пор. споріднені географічні терміни каб́ан "горб, що стоїть окремо", "гола вершина гори", коба́ч, каба́ч "мурована або вичищена криничка на місці джерела", каба́чі "ями, викопані з джерел, джерельні кринички" та ін. /. Таким чином, через пояснення внутрішньої форми апелятива з'ясовується мотивувача ознака лімніона, яка характеризує водний об'єкт як яму, буквально "кривий, з вибитим дном", а не як місце, де стояла літня кухня чи великий кіл для налізування м'яса.

Подібних етимологічних коментарів вимагали твірні географічні терміни для гідронімів в Гали, Інгул, Тирло та ін.

Утворені від географічних термінів гідроніми, як і похідні від інших апелятивів назви, також нерідко зберігають архаїчні елементи та явища. Так, гідронімна основа Руд- знаходить всебічне пояснення тільки у зв'язку з таким архаїчним явищем в її семантичній структурі, як вихідна взаємозалежність семем "болотна руда" й "червоно-бурий колір". Крім такого типу лексико-семантичних, відриваються архаїчні словотвірні засоби чи моделі /пор. назву водоп. Тирло, утворену семантичним способом від географічного терміна тірло "місце для відпочинку худоби, найчастіше біля водпопу" і т.ін., у структурі якого основа псл. дієслова **terti* "терти" й архаїчний формант -до/, фонетичні явища /пор. назву б. Д́а́ча, в основі якої віділові дний географічний термін з чергуванням -t- перед -j- у вихідному псл. **datja*/, лексико-морфологічні зміни /пор., наприклад, реконструйований дієприкметник Ксте́кливий в основі назви балки Сте́клива, що споріднена з назвою джерела Сте́чка, утвореною від тотожного географічного терміна/, морфолого-синтаксичні зміни /пор. функціонування нетипового за способом вираження мікрогідроніма Ізвором

з географічним терміном і́звор в основі. Цей гідронім є, очевидно, компонентом втраченої назви-орієнтира *За Ізвором /можливо, *Перед Ізвором чи т.ін./, який у формі орудного відмінка використовується як самостійна топонімна одиниця.

Через посередництво твірних географічних термінів окремі назви досліджуваного ареалу відбивають давні генетичні зв'язки між праслов'янами чи їхніми наступниками. Зокрема активний утворенні мікрогідронімі в географічний термін дуна́й "розлив, заливне місце тощо" входить до того етнокультурного масиву, який учені схильні пов'язувати з можливою прабатьківщиною слов'ян.

Особливістю мікрогідронімів, утворених від географічних термінів, є висока продуктивність серед них демінутивів з формантами у фідювдній функції: Дзерелько, Дзерельця, Жолобок, Морця, Острівець, Потічок, Твчійка, Точок та ін. Частина демінутивів чи інших за формою мікрогідронімів має нехарактерні для літературної мови ознаки, які знаходять пояснення як можливе діалектне явище. Пор., наприклад, назву струмка Дзурка́ й назву переправи Морі́йка у формі жіночого роду, які, очевидно, виникли на базі географічних термінів чоловічого роду дзеро́к "цівка /води/" й морі́жк від морі́г "густа молода трава; мурава", у зв'язку з чим використання на місці демінутивів на -ок форм на -ка є підстави розглядати як специфічну для назв досліджуваного ареалу граматичну ознаку.

Загалом же похідні від географічних термінів /які від інших апелятивів та онімів/ дають багатий матеріал для встановлення особливостей місцевого /діалектного/ мовлення, що потребує спеціального вивчення.

Нітьксіне збільшення слов'янських назв у кожному наступному хронологічному зрізі відбиває процес розвитку гідронімії

системи досліджуваного ареалу в умовах відносно безперервного слов'янського середовища. Зниження темпів її поповнення автохтонними назвами спостерігається тільки в XIV-XVI ст., коли ослаблена й роздроблена Україна-Русь під тиском татарів /завоювальних і кримських/ і турків-османів послабила вплив на формування гідронімії Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. Однак повністю слов'янський /головним чином український/ вплив на номінацію водних об'єктів у зазначеному регіоні не припинявся й у цей час, про що, зокрема, свідчить збереження праслов'янського, східнослов'янського та давнього українського прошарків і розвиток на їхній базі численних українських гідронімів пізнього походження.

У другому розділі "Гідроніми з іншомовними основами" досліджується процес зародження й остаточного формування назв неавтохтонного походження, розглядаються основні структурно-семантичні особливості твірних основ і наслідки їхньої поступової адаптації в домінуючому слов'янському мовному середовищі.

Відносна безперервність слов'янського етносу в Середньому Дніпро-Бузькому межиріччі зовсім не свідчить про відсутність іншомовних слідів у гідронімії цього ареалу. Умови розвитку людського суспільства від найдавніших часів були такими, що поруч з автохтонним слов'янським населенням з'являлися, закріплювалися, змішувалися чи зникали інші етнічні групи, які залежно від тривалості й сили свого впливу залишали відповідні сліди в матеріальній і духовній культурі краю, зокрема в географічних назвах як важливій частині цієї культури.

Процес формування іншомовних за походженням гідронімів так само бере початки від індоєвропейської етномовної спільності й розвивається відносно безперервно аж до сучасності, взаємодіючи

з основним масивом слов"янських, а згодом власне українських назв. Але на відміну від слов"янців, які з більшою чи меншою послідовністю демонстрували генетичну наступність у своєму розвитку, неслов"янські гідроніми, як і пізніші слов"янські запозичення в українській мові, являють собою сукупність різночасових і різномовних утворень, які з етнолінгвістичного погляду не є цілісною системою.

У досліджуваному ареалі виділяються три основні групи назв з іншомовними основами: 1/ гідроніми, в структурі яких відбилися елементи давніх індоєвропейських мов /період від розпаду індоєвропейської спільності до початку розпаду праслов"янської єдності/; 2/ гідроніми з основами неіндоєвропейського /в нашому випадку тюркського/ походження, закріплення яких у досліджуваному ареалі припадає на VI-XVII ст. н.е.; 3/ іншомовні гідроніми пізнього походження, серед яких, крім неслов"янських, з"являються слов"янські запозичення /XVIII-XX ст./. Друга група назв хронологічно продовжує першу, а третя - другу, але на цьому процес іншомовного впливу на формування гідронімії досліджуваного ареалу не припиняється. З певністю можна стверджувати, що більш чи менш інтенсивно іншомовні назви будуть з"являтися й надалі як ознака відкритості гідронімної системи й неможливості її тривалого розвитку на чистоавтохтонному матеріалі. Разом з автохтонними гідронімами іншомовні назви дають цінну лінгвістичну інформацію й цікаві позамовні свідчення про основні етапи етнокультурного та соціально-історичного розвитку краю.

Гідроніми з основами давніх індоєвропейських мов сформувалися під впливом тих суспільно-історичних, культурних і міграційних процесів, які поширювалися на терени України головним чином з Центральної Європи й південних земель. З більшою чи

меншою ймовірністю можна стверджувати, що в Середньому Дніпро-Бузькому межиріччі закріпилися гідрооснови фракійського, іллірійського, іранського і готського походження. Окремі з них могли виникнути в умовах більш чи менш тривалих сожів в прото- або праслов'ян з іншими давніми племенами /кельтами, балтами, фракійцями, германцями, іранцями/, що ускладнює розмежування різномовних нашарувань і впливів на формування тої чи іншої назви. Крім того, реальними могли бути кіммерійські, таврійські, індоарійські, кельтські, давньобалтійські, давньоугорські та деякі інші назви, які під тиском часу й частих міграцій у "степовому коридорі" зникли або повністю адаптувалися мовленням автохтонного населення.

Балкано-українські топоніми зв'язки мають багатовікову історію і вже не раз привертала увагу дослідників. Ці зв'язки в різній мірі характерні практично для всіх ареалів України, і для Середнього Дніпро-Бузького межиріччя зокрема. У його ономастиконі відбилися елементи, які виникли в період функціонування дако-фракійських і фракійсько-іллірійських діалектів, а також пізні південнослов'янські впливи. Найімовірнішим давнім східнобалканським /фракійським/ утворенням у досліджуваному ареалі виявляється назва р. Ятрань п. Синюхи л. Пд. Бугу. На користь такого висновку свідчать: 1/ міграції фракійців та фракійсько-слов'янських племен з Балкан аж до меж Середнього та Нижнього Дніпра; 2/ наявність у болгарській гідронімії, яка найбільшою мірою успадкувала фракійські елементи, відповідних паралелей /Ятра, Етър/; 3/ надійна етимологія для фракійської назви з і.-е. *i^h-tr- "швидкий, стрімкий"; 4/ строкате фонетичне засвоєння гідроніма в слов'янському мовному середовищі як певне свідчення його іншомовного походження: Ятран, Ятрань, Етрань, Атрань; 5/ функці-

онування у фразі йські й мові гідроніма "Аѳрус, Језерус, Јатрус як найважливіший показник для запропонованої етимології.

Західнобалканський вплив на формування гідронімії досліджуваного ареалу також виявляється мінімальним, хоч у порубіжних північно-західних ареалах /особливо в бас. Верхнього Дністра/ назви іллірійського походження становлять помітну групу. До таких у Середньому Дніпро-Бузькому меандрі чіт належить тільки назва руч. Калабарка л. Тяжину п. Дніпра; Калабарокъ, яка, очевидно, відбиває південно-східну межу на шляху просування іллірійців у східному напрямку. Західнобалканське походження цього гідроніма з пізнішим нашаруванням слов'янського -ка докладно аргументувала І. М. Железняк, розвинувши етимологію І. Дуриданова стосовно сербської назви Колубара як іллірійського утворення. Первісна форма гідроніма *kalabara являє собою композит з основами *kal- /< і.-с. *kol-/*kel- "чорний, темний"/ і *bara "маленька річка, ручай".

Перебування іранського етносу в Північному Надчорномор'ї протягом багатьох століть на межі старої й нової ери не могло не позначитися на формуванні місцевих географічних назв. Особливо тривалим і помітним на теренах сучасної Південної України був вплив ірано-скіфської культури, а відтак і ономастичної лексики. Однак надійних слідів в українській гідронімії збереглося не так уже й багато /головним чином на Лівобережній Україні/, що пояснюється кочівним характером господарювання давніх іранських племен та їх наступною заміною на теренах Південної України такими ж неавтохтонними тюркськими племенами.

У досліджуваному ареалі до відносно переконливих іранізмів належать всього дві основи: гідроніма Дніпро й мікрогідроніма Суочак. Назві найбільшої в Україні ріки Дніпро присвячена знач-

на наукова література, однак загальноприйнятої етимології цього гідроніма так і не вироблено. Тільки перша його частина Дн- майже однозначно визнається безпосередньо чи опосередковано мотивованою ірано-скіфським апалятивом don (dānu) "ріка, вода". Стосовно другої основи -іпр- думки дослідників в дріт розбіжні, очевидно, через неможливість на сьогоднішній день дати однозначну відповідь щодо її походження.

Міжкрі гідронім Сурчак /Сурчакь/ називає один із струмків у мокрій балці біля самих витоків Інгульця і в зафіксованому вигляді являє собою власне українське утворення на -ак від твірного Сурка з основою вихідного Сура /Мокра Сура/ в бас. Нижнього Дніпра. Однак за походженням кореневої морфеми ця назва входить до досить поширеної архаїчної групи гідронімів з основою Сур-/Шур-, сформованої на іранському мовному ґрунті внаслідок ірано-тюрксько-скіфських "янської взаємодії".

З-поміж інших давньоевропейських мов певний вплив на формування гідронімів в досліджуваного ареалу справила готська, носії якої у першій половині першого тисячоліття н.е. мігрували від бережжя Балтійського моря до Нижньої Наддніпряни. До давніх германізмів /готизмів/ належить кілька назв з основою Бог-/Баг-.

Одна з найбільших рік України - Південний Буг, крім сучасної, мала кілька інших назв і численну групу варіантів, які фіксуються літописними пам'ятками та іншими писемними джерелами від античних часів і до сучасності. Крім геродотовського "Υκαντις", що значить "кінська", всі інші варіанти зводяться до кількох форм з основами bag-/vag-, Бог-, Буг- і Біг-, найрегулярнішою з яких виступала назва Богь.

Зважаючи на наявні мовні та відомі позамовні факти, наймо-

вірнішим вважаємо германське походження досліджуваної назви у зв'язку з *vak- "потік, ручай" /пор. ще д.-в.-нім. vah, vach "ручай"/. Така етимологія не тільки знаходить вагоме підґрунтя на рівні афлазивної та ономастичної лексики, але й природно пояснює численні фонетичні варіанти назви Буг /Південний/. Наявні в VI-VII ст. н.е. письмові фіксації *vagosola* й *vagoszola* відривають готське -a- в основі гідроніма, а в записі Костянтина Багрянородного *Boγoῦ* - закономірний грецький відповідник йому -o-. Готському -a- з і.-е. -o- в праслов'янській й і слов'янських мовах також відповідає голосний повного утворення -o-, у зв'язку з чим знаходить пояснення стабільне й послідовне вживання форми Богъ з часу її виникнення аж до XV ст. Вона збереглася практично до сучасності, але, очевидно, уже в староукраїнському мовленні внаслідок відомих фонетичних процесів /чергування [o] - [i] в новозакритому складі/ почала поступово витіснятися власне українським формою Біг, яка повинна була стати нормативною для сучасного мовлення. Однак останнім разом з твірною для неї і ще активною в книжному стилі формою Богъ з серед. XVI ст. поступово заступається полонізованим варіантом Буг під впливом близького за творенням польського [o]. Тривале панування Польщі в бас. Середнього та Верхнього Бугу /Південного/ спричинилося до того, що основа з голосним [y] закріпилася в місцевому й літературному мовленні, витіснивши нормативне українське Біг. До певної міри цьому процесові могло сприяти функціонування в українській гідронімії назви р. Західний Буг, у структурі якої [y] виступає вихідним слов'янським звуком.

У бас. Південного Тікичу п. Тікичу л. Синьки л. Пд. Бугу локалізовані назви рр. Багва /2/ і Багва Гнила, основа яких спо-

ріднена з розглянутим гідронімом Буг /Південний/. Такий зв'язок викликає певні застереження фонетичного плану /пор. невідповідність голосних [o] й [a] в основі/. Однак вони природно знімаються, якщо звалити на характерну для українських говірок зміну вихідного [o] на [a] перед наголошеним [á], а також можливий вплив близького за структурою й семантикою апелятива багно. На користь спорідненості гідронімів в Богъ і Багва свідчать й ареально-хронологічні факти. Спеціальні дослідження показують, що ці гідроніми не мають паралелей в інших ареалах Славії, а апелятив багва фіксується головним чином в українській і нижньолужицькій мовах, тобто в місцях зосередження готів напередодні та після їхньої міграції від узбережжя Балтійського моря до Північного Надчорномор'я /період з кінця II ст. по IV ст. н.е./. Варто нагадати і про високу продуктивність форманта -va в готській мові, який нерідко виступає найпримітнішою ознакою готизмів в інших мовах. Можливо, географічний термін багва, що лежить в основі відповідних гідронімів, являє собою германізовану готами форму псл. *bagno "болото, драговина, мочар", звідси семантична тотожність цих апелятивів і закріплення багва здебільшого на шляху міграції готів до Північного Надчорномор'я. З ослабленням готів після IV ст. та з їхнім розчиненням серед місцевого слов'янського й скіфо-сарматського населення припиняється помітний вплив цих германських племен на формування ономастичної та апелятивної лексики Південної України.

Як видно з розглянутих назв з основами давніх індоевропейських мов, домінуючою в їхній мотивації виступає "водна" семантика в її найрізноманітніших виявах, що вирізняє такі гідроніми з-поміж інших груп досліджуваних назв.

Гідроніми з основами неіндоевропейського походження пред-

ставлені в досліджуваному ареалі тільки тюркізмами, носії яких в окремих випадках могли виступати посередниками в передачі вкраплень з монгольської мови. Тюркізми характеризуються тим, що досить часто не мають чітких ознак належності до тієї чи іншої конкретної мови, а в досліджуваній гідронімії ще й надзвичайним розмаїттям принципів мотивації. Навіть назви з "водною" семантикою основ поодинокі, і лише компонент Ташлик, що вказує на кам'янистий характер місцевості, повторюється в структурі більше десятка гідронімів. У зв'язку з цим класифікація тюркізмів за генетичними, хронологічними чи семасіологічними ознаками виявляється малоефективною, а відтак і недоцільною.

Назви з основами тюркського походження становлять у досліджуваному ареалі другу за кількістю групу гідронімів після слов'янських. Вони відбивають активні міграційні процеси в Середньому Дніпро-Бузькому межиріччі тюркських племен та їхню взаємодію з автохтонним слов'янським населенням протягом V-XIII ст. Тюркські назви стосуються головним чином річок, тому більша їхня частина попадала в поле зору дослідників і аналізувалася в науковій літературі. Однак не всі основи таких гідронімів мають загальноприйнятту або переконливу етимологію, а окремі з них зовсім були невідомими дослідникам. Так, назва р. Аджамка л. Інгулу л. Пд. Бугу одноставно визнається похідною від турецького adıam "перс". Однак наявна сукупність факторів, які ставлять під сумнів подібну етимологію: 1/ відсутність на момент номінації річки перського /іраномовного/ етносу в її басейні, який мав би послужити мотиватором для виникнення гідроніма; 2/ непродуктивність безпосереднього перенесення на водний об'єкт етноніма чи тотожного за структурою антропоніма в гідронімії /-ка - це слов'янський формант пізнього

нашарування/; 3/ найперша письмова фіксація назви річки у формі Аджинка, яка свідчить про сумнівність її зв'язку зі згаданим етнонімом. Докладний аналіз виявлених фактів дає підстави вважати сучасну форму Аджамка природним варіантом вихідного Аджинка, який закономірно розвинувся внаслідок взаємодії споріднених фонетичних явищ у контактуючих тюркських мовах. Давніший за часом фіксації і за походженням староосманський варіант Аджинка переконливо етимологізується в давньотюркському гнізді аґі-"киснути, бродити" як суфіксальне утворення на -ын /варіант -н/ за ознакою "вода, що гірчить, зіпсована, кисло-солоня тощо". Така мотивація дуже продуктивна в гідронімії степових регіонів, де проблема придатної для вживання води завжди була актуальною. Варіативність голосних у формах Аджинка й Аджамка знаходить пояснення у зв'язку з таким поширеним явищем, як чергування [y] - [a], що виникли на базі давньотюркського дифтонга [ya] внаслідок взаємодії мов з різними системами голосних. Таку ж взаємозамінність у тюркських мовах виявляли синонімічні за значенням і функцією суфікси -ым з варіантом -м і -ын з варіантом -н.

У процесі етимологізування окремих тюркських назв виявляються нетипові і малодосліджені в українській гідронімії словотвірні та інші явища. Так, гідроніми Ірклі й Кагарлік знаходять переконливе пояснення як похідні на -li/-ly/-lyk відповідно від дієслівних основ irk-/ürk-/erik- "затримувати, стояти, застоюватися /про загачену воду/, зупинятися; збиратися у вмістилище, нагромаджуватися /про воду/" і т.ін. і kəgär "робитися синім, блакитним". Такі етимології не привертали увагу дослідників, які виходили з положення про взаємодію продуктивних суфіксів -li/-ly/-lyk у відносній функції винятково з іменними основами. Однак досліджувані назви й матеріал з тюркомовних

ареалів свідчать про певну продуктивність топонімної моделі "основа дієслова + -li/-ly/-lyk". Зокрема для назви Кагарлик зроблений висновок підтверджується таким показовим фактом, як практичне накладання турецьких Кагарликі в з внутрішньою формою основи "синіюча /вода/" на ареал поширення слов'янських гідронімів з основою Син-, що вказує на синій, блакитний колір здебільшого лісостепових річок.

Частина гідронімів турецького походження, які не попадали в поле зору дослідників, вимагає реконструкції твірних афелативів. Зокрема мікрогідроніми Бургелі, Бургеля знаходять пояснення як похідні від ймовірного географічного терміна *burgeli* "вир; джерело, яке пробивається назовні подібно до свердла; пробуровлює джерело". Цей афелатив міг утворитися від тур. *burge* за допомогою високопродуктивного топонімного форманта -li/-ly з відносним значенням.

Називаючи водні об'єкти своїми гідронімами, турецькі кочівники тим самим відривали й притаманне їм світосприйняття, яке інколи передавалося контактуючим з ними східним слов'янам. Прикладом цьому виступає номінація р. Бешка п. Інгульця п. Дніпра. У її структурі виділяються основи *beş* "п'ять" і *kaşa* "скала" з наступним усиченням -ja під тиском аналогії до високопродуктивного слов'янського форманта -ка. У зв'язку з цим внутрішня форма гідроніма відриває ознаку "річка, яка має скелясті береги", буквально "п'ять скал". Однак у басейні річки важко знайти місце саме з п'ятьма компактно розташованими скалами. Тому виникає думка про образне використання числівника п'ять /беш/ у процесі номінації річки. І справді, образна номінація з використанням числівника п'ять у значенні "множинність" найпродуктивніша саме в турецькому мовленні. Традиція цього явища має

давнє культурно-історичне коріння, пов'язане з наданням числу "5" символу святості в релігії мусульманських народів /пор. релігійне п'ять світів, п'ять класів, п'ять елементів буття: золото, дерево, вода, земля, вогонь, п'ять видів членів тіла, створені богом, п'ять куполів на культових спорудах, а також численні географічні назви з основою Бес-/Беш- у тюркській топонімії/. У зв'язку зі сказаним звертає на себе увагу закріплення більшості українських гідронімів зі слов'янською основою П'ят'-/П'ят- саме в Південно-Східній Україні, де тюркський ономастичний прошарок займає значне місце. Очевидно, мотивація українських онімів числом "5" на позначення множинності була навіяна у відповідний період культурно-мовними традиціями порубіжних тюркських племен, бо символізуючу функцію у слов'ян виконують зовсім інші числа: три, сім, дев'ять, сорок та ін.

Подібні культурно-історичні явища відбиваються в назві стр. Пірсу л. Великої Висі л. Синохи л. Пд. Бугу, яка етимологізується у зв'язку з тюркськими основами пір "святий; володар, повелитель", "єдиний бог" і су/у/ "вода, струмок, річка, озерце". У такому разі внутрішня форма гідроніма визначається як "святий струмок". Активне використання апелятива пір у локальному значенні призвело до того, що він отримав статус географічного терміна на позначення "святого місця, священної могили" й став продуктивно використовуватися в топонімії, особливо ірано- та тюркомовних етносів. Спершу географічний термін пір, очевидно, називав місце поклоніння вогню, культ якого закріпився в культурі окремих тюркських народів, що взаємодіяли з іранськими та арабськими етносами. Характерно, що у слов'ян також існує культ домашнього вогнища, свічки й лампади перед іконою, який розвинувся, очевидно, на базі автохтонних звичаїв.

Багатовікове функціонування давніх іншомовних гідронімів у слов'янському середовищі спричинилося до повної чи /ріде/ часткової їхньої слов'янізації, засобами якої виступали: словотвірні морфєми /наприклад, Аджамка від тюрк. Аджам зі слов'янським формантом -ка/, морфологічні елементи /закінчення/, які вводили іншомовні гідроніми в граматичну парадигму української мови /наприклад, Бургеля з Бургелі від burge + -лі/, морфологічні чи структурно-фонетичні зміни назви /наприклад, Бешка від beš + ka ja/. Нерідко адаптація іншомовних назв супроводжувалася комплексом фонетичних і морфолого-граматичних змін у їхній структурі /пор., наприклад, назву р. Корабельна від тюрк. кага + bel + слов'янський формант -на/. Фонетико-граматичні ознаки неслов'янського походження гідронімів зберігаються в поодиноких випадках /пор., наприклад, мікротідроніми Пірсу, Сучку/ і практично ні вельовані в назвах з основами давніх індревропейських мов.

Тісна взаємодія протягом багатьох віків українського населення з тюркськими кочівниками спричинилася до різномовних на шарувань і впливів у досліджуваній гідронімії не тільки з боку слов'ян, але й навпаки. Існує група слов'янських за походженням назв, які в процесі свого функціонування зазнали істотного впливу з боку тюркського мовлення, у зв'язку з чим їх нерідко етимологізують як тюркізми. Найпоказовішими в цьому плані є гідроніми Висунь та Інгул чи похідний від нього Інгулець.

Назва р. Висунь п. Інгульця п. Дніпра має варіанти Исунь, Исунь та ін., які чи не найбільшою мірою спричинилися до її етимологізування як тюркського утворення. З-поміж кількох спроб найаргументованішою виявляється та, що пов'язує походження гідронім Висунь з гіпотетичним хазарським *vicun /або *vicün/,

у структурі якого д.-тюрк. *ið "пити" і формант -ун, та з похідним від нього Іцун. Однак така етимологія виявляє кілька факторів, які ставлять її під сумнів: 1/ відсутність постійних поселень чи тривалих міграцій казарських племен на теренах Нижньої Правобережної України; 2/ відсутність у писемних джерелах чи в розмовному мовленні варіантів гідроніма Висунь з приголосним [ц] в основі та причин його втрати в інтervoкальній позиції; 3/ ізолюваність гідроніма Висунь і більшості його варіантів з початковим В- на тлі тюркських за походженням основ без такого приголосного /Іцун, Іченька та ін./; 4/ невідповідність акцентного оформлення гідроніма Вісунь нормам тюркського наголосу на кінцевому складі.

Виявлені застереження практично знімаються етимологізуванням гідроніма Висунь як суфіксального утворення на -унь/унь у псл. гнізді *vi- "рідина; розливатися, текти", в якому знайшла переконливе пояснення споріднена назва р. Вись. До того ж витоки рр. Вись і Висунь знаходяться порівняно недалеко один від одного на території сучасної Кіровоградщини /пор. значно віддаленіше р-ще Іцун на півночі України/, у зв'язку з чим їх номінація спільною ознакою "річка, що розливається, утворюючи заплавні та болотячі місця з відповідними властивостями води й рослинним світом" виявляється досить імовірною.

Виникнувши в праслов'янському мовному середовищі, гідронім Висунь мав близьку до окремих тюркських афелативів структурно-фонетичну будову, що сприяло його іншомовному засвоєнню. Найбільш широким до адаптації та закріплення слов'янської назви тюркському мовленні могли спричинитися авари, які в VI ст. спустошили землі антів і, маючи у своїй мові початковий v-, зберегли гідронім Висунь без суттєвих змін. З серед. VII ст. авари

були витіснені з Північного Надчорномор'я й повністю асимілювалися корінним населенням. Більшу частину Дніпро-Бузького межиріччя заселило східнослов'янське плем'я уличів /нащадки антів?/, яке в серед. Х ст. увійшло до складу Київської Русі. Під натиском кочових племен /переважно тюркомовних/ уличі разом з тиверцями відійшли на захід та північний захід, але виток р. Висунь продовжували залишатися під певним впливом східних слов'ян аж до ослаблення й розпаду Київської Русі. Таким чином, протягом УІ-ХІІ ст. існували необхідні лінгвальні та екстралінгвальні умови для функціонування гідроніма Висунь у його первинному /праслов'янському/ вигляді. І лише за панування в басейні річки половців, татаро-монголів, турків-османів та інших тюркомовних народів з'явилися реальні умови для виникнення варіантів Исунь, Исунь, бо в усіх тюркських мовах, крім болгарських, спостерігалася тенденція до послаблення в анлауті переднього губного приголосного і його зникнення. Ці варіанти, найімовірніше, мали факультативний характер, про що, зокрема, свідчить закріплення в сучасному гідронімі коні тільки вихідного варіанта Висунь.

Змальовані екстралінгвальні умови в досліджуваному ареалі наклали подібний відбиток на формування й слов'яно-тюркське засвоєння назви р. Інгу́л л. Пд. Бугу й похідної від неї Інгуле́ць. Сукупність мовних та позамовних фактів свідчить, що вихідною формою гідроніма Інгу́л була пізньопраслов'янська або ранньосхіднослов'янська *ǫgьlь, похідна від географічного терміна *ǫgьlь /пор. рос. угол "місцевість між річками, що сходяться; клин чого-небудь; край, кінець; житло", укр. діал. угол "лісний клин", "мис на ріці", "глухий кут між двома річками, що сходяться"/. Семантика твірного апелятива свідчить, що територія між

Інгулом та Інгульцем тривалий час утворювала південно-східну окраїну протоукраїнської /руської/ землі, яка клином врізалася в степи здебільшого тюркських кочівників. Саме від хороніма *qɣɨl, перенесеного згодом на р. Інгул, утворилася назва племені уличі /< угличі <*qɣɨlitje/, яке бере свої початки головним чином зі згаданого регіону /пор. аналогічне утворення етноніма дреговичі від географічного терміна дрегва "грузька, болотиста місцевість" або від діючого хороніма/. Хронологічно онім *qɣɨl не міг виникнути пізніше VIII ст., бо достеменно відомо, що пануючі в бас. Інгулу та Інгульця уличі в IX-X ст. уже носили свою назву, утворену від основи згаданих гідронімів.

Фонетична зміна слов'янського *qɣɨl на Інгул унаслідок тюркської адаптації розпочалася, очевидно, не пізніше кінця IX - початку X ст., коли завершувався перехід праслов'янських носових [ɣ], [ɣ] у ротові голосні -а- /-я-, -у- /-ю-. Свідченням цьому є відбиття дифтонгічного ɣ- у тюрк. In- або An- /пор. варіанти Angul, Ангулець/. Остаточне витіснення з активного вжитку форми Уголь припадає, напевно, на XIII ст., коли намітилося послаблення східнослов'янського впливу на бас. Інгулу та Інгульця й коли в давньоукраїнських говірках ще надійно не закріпився протетичний [в] перед [у] /пор. сучасне укр. ВУГОЛ/, інакше в писемних джерелах чи в розмовному мовленні збереглися б форми з початковим В-. Додамо, що чергування початкових [у]-[і] характерне для тюркських за походженням географічних назв /пор. у російському записі топоніми Угуз - Игуз/. Опосередкованим свідченням на користь такого формування гідроніма Інгул виступають часті згадки в літописних пам'ятках XII ст. про ліву притоку Дніпра з назвою Уголь, замінену згодом тюркською каль-

кою Оріль /Орель/, а також семантика іранського за походженням етноніма анти, носії якого панували в басейнах рр. Інгул та Інгулець.

Такий докладний розгляд фактів у зв'язку з формуванням назв Висунь та Інгул на підтвердження думки про слов'яно-туркський взаємовплив зумовлений складним і багатограним характером цього процесу, а відтак і його важко вловимими слідами в гідронімії досліджуваного ареалу.

Наслідком міжмовної взаємодії виявляються поодинокі гідроніми з гібридними основами. Зокрема в досліджуваному ареалі функціонує назва р. Келеберд'янський Омельник, означальний компонент якої є власне українським утворенням на -/ян/ський від гібридного гідроніма й ойконіма Келеберда на протилежному березі Дніпра. У його основі слов'янський географічний термін бердо /берда, бердя/ "горб, підвищення, скала; велике каміння і т.ін." і тур. kallı "голий, безлісий" або ж тур. і крим.-тат. kallā "вершина". Обидва шляхи турецького розширення вихідної слов'янської основи ймовірні. У першому випадку композитна основа Келеберд- указувала б на таку ознаку, як "голі, безлісі горби", що відповідале рельєфним особливостям місцевості, у другому - відбулося б відоме в гібридній топонімії дублювання вихідної основи /у нашому випадку Берд-/ семантично тотожною Келе- іншомовного /турецького/ походження.

У період з ХУІ по ХХ ст. помітний вплив на формування гідронімії досліджуваного ареалу справили росіяни, поляки, південні слов'яни /серби, хорвати, болгари/, східні романці /румуни, молдавани/, німці, цигани та ін., що відбулося в українських відетнонімних утвореннях і в іншомовних назвах. Переважна більшість іншомовних гідронімів закріпилася в Середньому Дніпро-

Бузького межріччя внаслідок остаточного засвоєння крає слів"янами, зокрема у зв'язку з утворенням і функціонуванням Нової Сербії. Тільки російськомовний вплив на формування назв водних об'єктів /здебільшого між річками/ з відримих причин продовжувався до останнього часу. Зберігаючи певні ознаки запозичень, пізні іншомовні назви адаптувалися в українському мовному середовищі, підпорядкувавшись його фонетико-граматичним законам.

У третьому розділі "Гідроніми з остаточно не"ясованим етимологією" аналізуються можливі шляхи формування незначної групи назв, стосовно походження яких важко зробити остаточні висновки. Факторами, які ускладнюють однозначне "ясування етимології виділених в окремий розділ гідронімів, виступають: 1/ відсутність чи обмеженість писемних фіксацій і паралелей в інших ареалах та мовах; 2/ можливість різномовних впливів на формування назв і повної або часткової їхньої слов"янізації; 3/ втрата внутрішньої форми й надійних аплікативних зв'язків; 4/ наявність кількох формально подібних або омонімічних основ в одній чи в кількох контактних мовах. До досліджуваних у цьому розділі гідронімів віднесені: Бізанка, Гах, Гептурка /Галтурка/ і основа твірного оніма в структурі назви-орієнтира На Голті.

Назва р. Бізанка п. Аджамки л. Інгулу л. Пд. Бугу має спільні риси з морським терміном бізань "остання ззаду щогла на кораблі; на вітрильнику - нижнє косе вітрило на бізань-щоглі", з іллір. *viz- "бук", з тюрк. viz "шило", буза "трясовина на болотах", "каламутна вода в ріці, озері" та ін., зі слов. боз "бузина, бузок", з аплікативом бізун "нагайка, арапник". Певна перевага надається етимологізуванню гідроніма у зв'язку з аплікативом боз, який має варіанти без, біз, баз, буз, буза та ін. Однак і таке пояснення назви має слабкі місця.

Назва р. Гах п. Сухого Ташлика л. Синьки л. Пд. Бугу пов"язується з польським апелятивом Гах "франт, джигун, шалапут; блазень; дурень", що мало ймовірно з семасіологічного погляду, з гіпотетичним псл. *gaxъ "щось рухоме, звивисте, гнучке", для реконструкції якого бракує матеріалу, з тюрк. ак/ах "білий", трансформація якого в Гах хоч і можлива, але не знаходить надійного підтвердження в ономастичній та апелятивній лексиці.

Походження активного Гептурка й пасивного Гаптурка пробується пов"язати з їхнім офіційним варіантом Турія, з рефлексом кельт. *gaptour(э) "крива вода /річка/", з гіпотетичним *Обтурка у зв"язку з дієсловом турити "гнати, проганяти; штовхати", з дієсловами гаптувати /пор. апелятиви гаптар, гаптарка/, хапати /пор. хаптура, хаптурка/, з апелятивом каптур. З певністю вдалося встановити тільки первинність варіанта Гаптурка й вторинність Гептурка, що зазнав народноетимологічного впливу.

Назва ставу На Гопті /Гоптянський/ має основу твірною ойконіма чи хороніма Гопта, який міг виникнути у зв"язку з д-іран. *gor(p)ta "верхів"я; виступи округлої форми, які стирчать". Однак неможливість збереження звукосполюки -pt- в іранських мовах ставить під сумнів таку етимологію. Інших шляхів виникнення основи Гопт- не виявлено.

Отже, гідронімії з остаточно неясною етимологією виявилось небагато. Вони знаходять певне пояснення як утворення в слов"янському чи контактному неслов"янському мовному середовищі, але однозначний висновок щодо їхнього походження зробити важко через брак необхідних фактів чи значні різномовні нащадкування.

У висновках робляться узагальнення щодо формування й розвитку гідронімії Середнього Дніпро-Бузького межиріччя, яка від-

биває особливості місцевих природних умов, основні етнокультурні, історичні та суспільно-політичні зміни, що протікали на межі лісостепової й степової зон між Дніпром та Південним Бугом від часів індоєвропейської спільності до сучасності. Отримані результати підтверджують висунуті на захист положення стосовно умов і часу виникнення назв, про домінування слов'янського прошарку в досліджуваній гідронімії, про закономірність функціонування іншомовних утворень і наслідки їхньої адаптації, про розвиток продуктивних і збереження архаїчних елементів та явищ, про спільні та специфічні риси гідронімів і мікрогідронімів у межах спільної системи назв досліджуваного ареалу.

Основні положення дисертації відбиті в таких публікаціях:

1. Работа по изучению гидронимии Кировоградской // Тези доповідей на обласній й науково-практичній конференції збирачів фольклору. - Кіровоград, 1988. - С. 20-22.

2. Способы номинации в микрогидронимии степных говоров Ингуло-Бужского междуречья // Шоста республіканська ономастична конференція: Тези доповідей у 2-х ч. Теоретична і історична ономастика. Літературна ономастика. - Одеса, 1990. - Ч. I. - С. 51-52.

3. Методические рекомендации по собиранию микрогидронимов родного края // Материалы Кировоградской межвузовской научно-методической конференции "Приемы активизации мыслительной деятельности студентов при изучении русского языка". - Кіровоград, 1991. - С. 14-16.

4. Про формування гідронімічної системи степових говірок Інгуло-Бужського межиріччя у світлі концепції М.С.Грушевського про розселення українських племен // Використання спадщини повернутих і забутих діячів науки та культури в навчальному про-

цесі педагогічного вузу та школи: Тези республіканської науково-практичної конференції. - Ровно, 1991. - С. 30-31.

5. Словообразовательная структура отойконимических микрогидронимов в свете Винокуровской концепции о членности производных основ // Изучение творческого наследия проф. Г.О. Винокура: Региональная научная конференция /Аннотированная программа/. - Киев, 1991. - С. 31.

6. Формирование системы микропотамонимов степных говоров Ингуло-Бужского междуречья // Соотношение синхронии и диахронии в языковой эволюции: Тезисы докладов Всесоюзной конференции. - Москва-Ужгород, 1991. - С. 57-58.

7. Мікрогідроніми як джерело вивчення етносоціологічних процесів в історії рідного краю // Мова в системі початкового навчання: Тези республіканської науково-практичної конференції. - Полтава, 1991. - С. 173-174.

8. Лимнонимы восточнославянского происхождения в говорах Ингуло-Бужского междуречья // Единицы восточнославянских языков: структура, семантика, функция. - Тула: Тул. пед. ин-т, 1992. - С. 100-106.

9. Взаимодействие морфологических парадигм в местной гидронимии // Лингвистика: взаимодействие концепций и парадигм: Межведомственная научно-теоретическая конференция. - Харьков-Сочи, 1992. - Вып. I. Ч. 2. - С. 454.

10. Структурно-семантические особенности лимнонимов в форме имен прилагательных // Вопросы русского языкознания: Материалы межвузовской конференции. - Кировоград, 1993. - С. 25-29.

11. Про походження гідроніма Гептурка /Галтурка/ // Мовознавство, 1993. - №5. - С. 65-69.

12. До питання про внутрішню форму гідрооснови Вись // Се-

мантика мови й тексту: Тези міжнародної наукової конференції. - Івано-Франківськ, 1993. - С. 23-24.

13. Словотвірні особливості лімнонімів Середнього Дніпро-Бузького межиріччя // Актуальні питання українського словотвору: Читання, присвячені І.І.Ковалику. - Тернопіль, 1993. - С. 11-12.

14. До етимології гідронімів Дніпро-Бузького межиріччя, утворених від географічних термінів /лімнонім Кабіця/ // Збірник тез наукових доповідей аспірантів, докторантів і викладачів Київ. пед. ін-ту. - К., 1993. - С. 76-77.

15. Гідронім Аджамка в системі споріднених назв // Функціональна лінгвістика: Матеріали конференції. - Симферополь 1994. - Ч. I. - С. 60-61.

16. Про походження гідроніма Висунь // Мовна дійсність в Україні /Проблеми й перспективи/: Тези наукової конференції. - Вінниця, 1994. - С. 38-39.

17. Структурно-семантичні особливості твірної основи гелоніма Блоква // Словотвір як вияв динаміки мови: Наукова конференція, присвячена пам'яті професора Теодозія Возного /12 квітня 1994 року/. - Львів, 1994. - Ч. П. - С. 17-18.

18. До питання про внутрішню форму гідроніма Муха // Функціональна граматики /поняттєво-термінологічний апарат/: Тези доповідей Міжнародної науково-теоретичної конференції. - Донецьк, 1994. - С. 125-126.

19. Буковинсько-центральноукраїнські гідронімні паралелі // Українська мова на Буковині: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Крія Федьковича /Чернівці, 13-15 жовтня 1994 р./. - Чернівці, 1994. - С. 89-90.

20. Основи тюркського походження в гідронімії Кіровоградщини // Проблеми регіональної ономастики: Тези доповідей і повідомлень наукового семінару. - К., 1994. - С. 34-35.

21. Відображення культурно-історичних процесів у лімніонімах Середнього Дніпро-Бузького межиріччя // Нові підходи до філології у вищій школі: Матеріали Другої всеукраїнської міжвузівської наукової конференції 12-17 вересня 1994 року. - К., 1994. - С. 70-71.

22. Отражение восточнославянских географических терминов в гидронимии Днепро-Бужского междуречья /лимнионим Кабіця/ // Русское языкознание, 1994. - Вып. 27. - С. 142-151.

23. Про походження гідронімів Вись і Висунь // Мовознавство, 1994. - №1. - С. 64-71.

24. Використання лексикографічного надбання Є. Желехівського в дослідженні слов'янських гідрооснов // Є. Желехівський у національно-духовному відродженні України: Матеріали конференції. - Івано-Франківськ, 1995. - С. 52-59.

25. Тюркізми в гідронімії Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. I. // Мовознавство, 1995. - №1. - С. 60-70.

26. Походження гідронімів з компонентом Тікич // Реконструктивні можливості ономастики: Тези доповідей і повідомлень наукового семінару. - К., 1995. - С. 34-35.

27. Гідроніми з основою Омельник-/Омельнич- як матеріал для реконструкції твірного географічного терміна // Реконструктивні можливості ономастики: Тези доповідей і повідомлень наукового семінару. - К., 1995. - С. 36 /у співавторстві з Громко Т.В./

28. Функціональні особливості гідронімів з основою Інгул- у зв'язку з їх етимологізацією // Функціональна лінгвістика: Проблеми і перспективи: Матеріали конференції. - Симферополь,

1995. - С. 139-140.

29. Мікрогідроніми і норма // Культура слова, 1995. - Вип. 46-47. - С. 120-126.

30. Словник мікрогідронімів України: Мровоградська область. - К.: Обереги, 1996. - С. 313-382 /у співавторстві з Поляруш Т.І.; у друці/.

Лучик В.В. Гідронімія Середнього Дніпро-Бужського междуречья.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык. Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 1995.

В работе исследуется процесс формирования гидронимии Среднего Дніпро-Бужського междуречья в связи с этносоциальными и историческими изменениями от древнейших времен до современности. Выявлены названия различного происхождения и проанализированы их архаичные, продуктивные и специфические черты.

V.V.Luchik. The Hydronymics of the Middle Dnieper-Bug Inter-river Area.

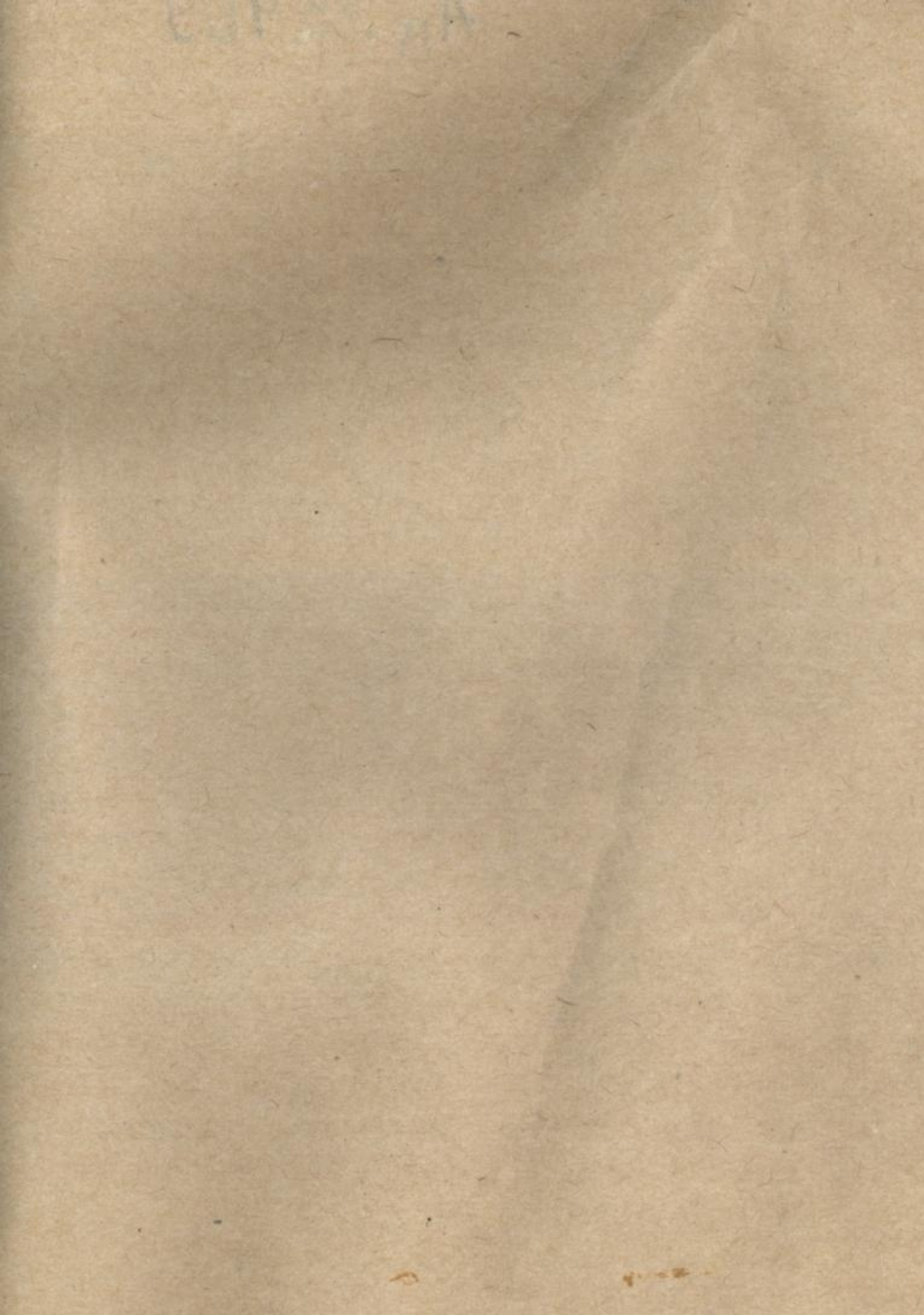
Doctor of Philology Dissertation speciality 10.02.01 - the Ukrainian Language. The Ukrainian Language Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 1995.

The dissertation investigates the process of formation and development of the Middle Dnieper-Bug Inter-river Area hydronymics in relation with ethno-social and historical changes from the ancient time till the present-day period. Names of different etymology have been discovered and their archaic, productive and specific features have been analyzed.

Ключові слова: гідронім, гідронімія, топонім, топонімія, мікрогідронім, мікрогідронімія, онім, апелятив, етимологія.

V. V. Luchik

Зам. 431 Тираж 100 Підписано до друку 25.10.95р.

AB 33.409